

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ЗМИЯ И ЗМЕЙ
ВЪРХУ ПАФТИ ОТ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ
(ОТ НАЧАЛОТО НА XIX ДО НАЧАЛОТО НА XX В.)

Павлин Чаушев

IMAGES OF SNAKE AND DRAGON ON
BELT BUCKLES FROM NORTH BULGARIA
(FROM THE BEGINNING OF XIX TO THE EARLY XX CENTURY)

Pavlin Chaushev

***Abstract:** The purpose of the present scientific announcement is to reveal the evolution of one of the most interesting and rare images on belt buckles from the region of north Bulgaria. This is the image of snake and dragon. This model belt buckles are made mostly from the beginning of XIX to early XX century. This objects are made of copper, bronze, most of them are silvered, but also of Argentan, silver and gilded silver. This motive is not so popular, but it is used like decoration, because in Bulgarian folk tradition it has powerful protection forces. In my research I found one very interesting silver belt buckle who has in the center one big dragon and beautiful floral motives. I suppose this belt buckle is made in the region of Veliko Tarnovo or Gabrovo (central north Bulgaria). The decoration of the most belt buckles in this time period is typical for the Orient. In the beginning of XIX century some new elements from Baroque were inspired, but this remains unique Bulgarian model from the XIX century.*

***Key words:** Belt buckle, Dragon, Snake.*

Пафтите са едни от най-разпространените традиционни женски накити в Северна България. В настоящия доклад ще бъдат разгледани изображенията на змия и змей върху пафти от този регион.

Пафтите са едновременно накит и част от костюма на жената. Големите пафти поддържат корема при тежката полска работа и по време на бременност. Освен своето чисто практическо приложение, пафтите имат и дълбоко символно значение. Те заемат основно място в женската носия. Традиционно ги носят само омъжени жени, след като ги получават като дар при годежа или сватбата (по време на моминството накитите се състоят основно от мъниста). При бременност те служат за защита от лоши сили, тъй като коланът и пафтите са амулет, защитаващ детеродните органи на жената. Затова украсата им е пряко свързана с апотропейната функция на женското облекло. Пафтите се явяват пазител на живота и от зли духове [Петева, Е. 1927, с. 104]. Съществува поверие, че ако върху пафтите бъдат изобразени християнски символи, апотропейната им сила се удвоява.

Един от най-необичайните сюжети върху пафтите от Северна България е изображението на змия или змей. Тези символи имат както светско, така и

религиозно значение. Змията е едно от малкото действителни животни, чието изображение хилядолетия заема централно място в изкуството на много народи. Изображения на змии върху различни паметници се срещат и у нас, както и в съседните балкански страни [Duicu, I. 2012, с. 157–159], [Радојковић, Б. 1977, с. 123–124]. С течение на времето и в зависимост от мястото, където е изобразена змията, се изменя и нейното символично значение. Змии са поставяни върху каменни огради и чешми, върху плочи до входа на църкви и надгробни камъни. В реален или стилизиран образ змията се появява и върху традиционни предмети от дърво – хурки, кобилици, булчински сандъци, овчарски геги, както и върху котлета – менчета, обредни коледни хлябове, шевици и тъкани възглавници. Столетия наред се съхранява сюжетна борба между птица и змия, за да стане част от украсата на иконостаси, чешми и църковни сгради. Майсторите на накити от метал – огърлици, брошки, пафти, гривни също включват змията в декорацията на своите изделия.

Един от срещаните модели пафти с изображение на змия е върху елипсоидно отливани пафти от нископробна сребърна сплав (сн. № 1) [Duicu, I. 2012, с. 159]. Змията е разположена в предната долна част на полето. Главата е гладка, изострена напред, с гравирано око и извито рогче отгоре. Тялото по цялата дължина е еднакво дебело, леко изпъкнало, покрито с люспи. То се извива, образува колело и завършва с гладък триъгълник в края на пафтите. Под главата на змията е разположено растение с три заоблени листа на къса дръжка. При други модели пафти главата на змията е оформена като човка, от която излиза трилистно растение. Тялото е разположено по същия начин както на разгледания по горе образец – извива се, образува колело, изтънява към опашката и завършва капковидно. При някои листовидни ковани пафти от посребрена мед централно място върху повърхността им заема изображението на змия. Тялото е дебело, люспесто, леко изпъкнало, превито в предната си част и заострено към опашката [Цветкова, Н. 1991, с. 68–69]. Главата е гладка, с голямо око и широко разтворена уста, от която излизат разлистени клонки с цветове. Под тялото на змията остават два подгънати крака с петопръстни лапи. Понякога змията е в центъра на полето. Главата е към закопчалката, а тялото, неравномерно удебелено, образува колело и завършва със силно заострена опашка в края на пафтите. Главата е малка, кръгла, с разтворена широко уста, от която излиза раздвоена клонка. Срещат се и изображения, при които змийското тяло е разположено върху два крака, усукани като осморка. Главата откъм закопчалката е в нормално положение, а другата е извита нагоре. От широко разтворените уста излизат растения с дебели стебла, с едри листа и цветове. Горната част на змийската глава е извита и завършва с топчета, а отзад главите имат рогчета. Понякога сюжетът е разнообразен. В средата върху изпъкнала кръгла розета е изкована птица с едро грубовато тяло върху дебели раздалечени крака. Медальонът с птицата е обхванат от две змии, чиито глави се срещат при голямо разцъфнало цвете. Така разположени, телата на птиците образуват плътни дъги, еднакво широки, леко заострени в опашката, с люспи. Главите им са гладки и плоски, с елипсоидни очи и разтворени уста.

По-рядко се срещат изображения върху седефени пафти. Това са най-скъпите модели пафти, които много често са ажурно ковани от позлатено сребро. Върху седефената плочка понякога е изрязана ваза (с дъно към закопчалката) с две извити, симетрично разположени дръжки. Във вазата са поставени четири разлистени клонки, а в гладкото поле между тях е изобразена птица с източена шия. Върху гърлото на вазата лежи двуглава змия. В устата на двете глави има по едно трилистно растение с къса дръжка. В църковния музей в София се пазят и друг вид пафти със седеф. Те за разлика от останалите са с кръгла форма на седефа (сн. № 2) [Ангелов, В. 2001, с. 33]. В центъра на седефа е разположено изображение на крилат змей, който е заобиколен от богата флорална украса.

По време на моето проучване попаднах и на един много необичаен вид пафти с изображение на крилат змей (сн. № 3). За съжаление, е запазена само едната пафта. Тя е сребърна има форма на индийска палмета и е с размери 10,5 см на 8 см в най-широките си части. За разлика от повечето примитивни изображения, тази пафта се отличава с голямо майсторство и много фина изработка на отделните елементи. Изработката е много прецизна, което подсказва, че е дело на много опитен майстор златар. Пафтата е изработена с помощта на двустранно изчукване и връзване на образа с помощта на чиканки и подлагане на зифт (смес от асфалт и счукани керемиди). За предаване на допълнителна украса, след изчукването на основните елементи, майсторът е изрязал фона между тях, като по този начин е създал много красива ажурна украса. Много ценен е надписът върху страничния ръб на пафтата. На него пише „Ветренци” (сн. № 4). Това е един от малкото случаи, когато имаме точна локализация на предмета. Надписът е слабо връзан в метала, което подсказва, че е поставен по-късно. Въпреки това той е ценно свидетелство за локализацията на пафтата. Изображението на пафтата е много интересно. В центъра е разположено изображението на змея. Изображението има форма на кръгъл медальон, които е обрамчен с въжеподобна декорация, която има за цел да го отличи и отдели визуално от останалата украса. Около централното изображение е разположена много богата украса от буйна растителност – кичури аканти, букети цветя и виеща се растителност.

По време на проучването си попаднах и на едно друго златарско произведение от Великотърновско с много сходна изработка. Това е сребърен обков от капак на дървена кутия (сн. № 5). За съжаление, до нас е достигнал само металният обков. Начинът на изработката и фините детайли са много сходни, затова смятам, че с голяма сигурност може да се предположи, че двете златарски произведения са дело на един и същ майстор златар от Северна България. Той вероятно е практикувал занаята си в региона на Централна Северна България (Търновско или Габровско). Изображенията могат да ни помогнат и в датирането на двата предмета. Иконографията на пафтата е напълно сходна с изображенията върху иконостасите от черквите на Габровско и Великотърновско. В по-голямата си част те са датирани около средата на XIX в. Почти

аналогично е изображението на змея от царските двери на иконостаса от черквата на св. Йоан Предтеча в Габрово (сн. № 6) [Ангелов, В. 2001, с. 31]. В резултата на всички налични данни, пафтата и обковът за кутия могат да се датират в периода от 1850 докъм 1880 г.

Разгледаните пафти са изработени от различен материал, различават се по форма, големина и техническо изпълнение. Общото при тях е изображението на змия или змей, включено в декоративната им украса. То е на централно място и разположено точно според замисъла на художник, без никаква зависимост от другите елементи. Телата на змиите са леко изпъкнали и заоблени, с гравирани люспи (сн. № 7). Красивата извивка на тялото придава особена грациозност на позата, в която са моделирани змиите върху метала. Полетата между главите и края на опашките на змиите са застъпени с почти еднакви ветрилообразни орнаменти – редуват се гладки вдлъбнати, гравирани изпъкнали и въжеобразни ивици, последните от които завършват с извит навътре акантизован лист [Цветкова, Н. 1991, с. 68–70]. Тези ефектни „ветрила”, които могат да бъдат окачествени и като крила, излизаци от тялото на змията, както и растителният орнамент върху някои от изображенията явно са направени и за композиционно уравновесяване на общата украса.

При всички разгледани изображения има логическа връзка между съставните елементи на украсата. Растителните орнаменти се явяват необходими за сюжета. Например около тялото на змията остава гладко свободно поле, но растителният орнамент не е доразвит върху него. Разбира се, има изключения, където близо до главата на змията има съответно едно трилистно растение и разцъфнало цвете, при всички останали случаи от гърлата на змиите излизат разлистени клонки с цветове, разположени съобразно останалото свободно място. От внимателното разглеждане на предложените образци става ясно, че каквато и да е украсата около изображението на змия, тя е главният мотив, който подчертава общата композиция. При някои образци, където змиите е възможно да се слоят с останалата украса, майсторът решава да ги открие с едър релефен фестон. А това са двете действителни живи същества, които са поставени в центъра на композицията (сн. № 8).

Въпреки наличието на доста различни разновидности на мотива „змия” („змея”), той не е от предпочитаните от златарите при украсата на металните накити и украшения. Това може да се обясни с противоречивото тълкуване на символиката на змията. Според езическото начало змията е закрилница, според християнския мироглед – олицетворение на злото, на изкушението [Беновска-Събкова, М. 1992, с. 122]. При проучване на митическите представи за змията (и змея) може да се установи, че с най-голяма популярност се ползва змията стопанка, змията покровителка на къща, кладенец, съкровище, лозе или друг имот. Тази змия пази и трябва да бъде пазена. Вероятно майсторите златари се заемат с изобразяване на змии пазачи, водени от своето дълбоко убеждение в тяхното съществуване. При някои образци змиите охраняват птица (носител на друга, много богата символика), а при други двуглавата змия е разположена

върху гърлото на вазата като надежден пазач на съдържанието ѝ, част от което също е птица. Според някои народни предания змеят има човешки произход (човек може да се превърне в змия чрез магии). „Змеят има хриле, крака, опашка, владее вихрушки, пред които се извива като дълги планини. Змеят в по-малък вид се представя като смок и змия. Само върху два от разгледаните образци ясно се вижда, че змията (змеят) стои. При някои накити змията е приседнала върху подгънатите си крака, които са гладки и издължени. При други краката са къси, дебели и върху тях се крепи в равновесие двуглавото змийско тяло. Под телата на змиите в долната част на пафтите са вместени стилизирани палмети, на които може да бъде приписана и функционална роля на крака. Така както са изобразени, прилепени към тялото, те образуват с него едно цяло, освен че художествено дооформят цялата композиция. Наред с вярването, че „змията има крака, които крие”, е разпространено и вярването, че „змията пълзи, (влачи се), откакто е прокълната от Бога, защото е съблазнила Ева”.

Според християнската религия змията е символ на злото и трябва да бъде убивана като главна виновница за първородния грях. В постъпката и на пратеник с Божиата поръка: новосъздадените чада да не посягат към плодовете на Дървото на смъртта, а само към тези от другото дърво, които ще им осигурят безсмъртие – прозира хитрост и коварство [Георгиева, И. 1993, с. 62–66]. В резултат на това човешките създания са лишени от Божието покровителство и започват трудния живот на смъртните. А тя, змията, въпреки че с измамата си е навлякла гнева на Господа, непрекъснато се подмладява, като всяка година сменя кожата си. Оттук и широко разпространеното схващане, че кожата на змията, както и други части от нейното тяло имат възстановителна, лечебна сила и свойства, а рогчетата ѝ носят късмет. В посоката на тези разсъждения съвсем не е случайно присъствието на змия върху пафтите, здраво закопчали колана на жената или девойката. Възможно е чрез ръката на художника народното съзнание да приписва на някои от тези изображения лечебна или плодородна роля на покровителки, на пазителки на женската чест, а други, напротив, преднамерено да напомнят за нарушеното тайнство на греха, да водят към изкушението. Може би между тези вярвания значение има и змията като символ на мъдростта и богатия жизнен опит.

В българския народен светоглед змията заема изключително важно място [Беновска-Събкова, М. 1992, с. 27]. Схващанията за нея са твърде смесени и противоречиви. Те отразяват не само неприятното чувство на страх, което събужда у всеки видът на това животно, уплахата от неговата смъртоносна отрова, но без съмнение и прастари представи, които могат да ни отведат към първоначалните етапи от развитието на човешкото съзнание. Двойствеността и противоречивостта в представите за змията са присъщи на вярванията на много народи и българите в това отношение не са изключение: тя е пазач на домашното огнище, на границите на земените владения, тя е целителка и затова змията върху украшения е апотропей срещу болест и всякаква злина. Същевременно обаче се смята за хитро, коварно и смъртоносно същество.

Според народните вярвания и представи, значителна част от които са запазени почти до началото на XX в., змията е полифункционално същество с определено отношение към космическия и социалния ред, което намира своето още по-пълно развитие в представите за змея. Преди всичко в народните вярвания прави впечатление митологизирането на змията, което го отделя от сферата на обикновените отношения човек -животно.

Според народните представи змиите живеят накрай света или в долния свят в голяма пещера. През есента, преди да тръгнат за своите подземни скривалища, змиите са длъжни да се изповядат на своя началник смок какво са вършили през лятото. Змия, ухапала човек или добиче, според представите на народа е грешна и земята не я прибира с другите змии, тя трябва да се убие или да се остави да умре на студа. Според тези народни вярвания змията е подчертано хтонично същество, намира се в тясна връзка с подземния свят и местата, които водят до него.

Особено силно проличава митологизирането на змията в представите за змийски цар и царица. Царят е с две глави, с много големи размери, с голям безценен камък. Царицата също има безценен камък на главата си и дава нареждания за поведението на змиите през лятото, тя командва и смоците, които бозаят. Според народни представи змията играе роля при поддържане на космическия ред. Огромна змия държи земята да не се разпука. Тя е един от основните елементи, които крепят земята. Според някои представи, отдавна вече избледнели, змията лежи върху вол, който е върху риба в море, а то е върху костенурка; или – че на средата на земята има море, в което живее смок, голям колкото да може да глътне цяла гемия. Според средновековния апокриф „Откровение Варухово” върху голямо поле, върху висока планина лежи змия, която е дълга от изток до запад. Навеждайки се, тя отпива от морето един лакът всеки ден и яде земя като сено, „за да не прелива морето, нито да се намалява. А утробата ѝ бива голяма колкото адат на дълбочина и ширина”. Във фолклорните произведения змията често е представена като мъдро, вещо и умно животно, което знае езика на всички животни, и тази дарба може да я предаде на човек, като плюе в устата му. Змията според народа познава всички лековити треви и билки. От нея вещиците научават тези билки и уменията да вършат всякакви чудеса, те самите имат пиленца като змийчета. Много от тези умения хората могат да придобият, като се снабдят с безценния камък, който носи в устата си змийската царица. Който вземе камъка и го сложи под устата си, ще разбира езика на всички животни.

Змията заема важно място и в лечебните и аграрно-магическите практики, защото народното съзнание ѝ приписва определена здравоносна и плодородна роля. Магически лечебно е първото пролазване на змиите, когато излизат през пролетта. Затова съществува практика болни хора и жени, които искат да родят, да оставят пояси, кърпи и дрехи да пропълзят по тях змиите или да ги хвърлят, когато видят събрани на кълбо змии. Магическа сила се приписва и на отделни части от змията: кожа, глава, сърце, яйца. Това вероятно е основната

причина и за изобразяването на змии върху металните накити и украшения от Северна България.

Змията се явява и като отрицание на положителното човешко начало. Люта змия се ражда от връзката на брат и сестра – Янкул и Янинка, превърнати после в звезди. Известна връзка съществува между представите за змията и смъртта. Вярва се, че змията влиза в гроба и изпива очите на мъртвеца, а в косата му свива гнездо. Тя първа влиза в гроба и нейното появяване около него се смята за душата на човека. Страхът от змията и нейното смъртоносно действие върху живота на човека е отразен в редица предпазни действия и обичаи, в които участват някои елементи от природата и културата. Някои от тези обреди са прикрепени към пролетните празници, в които се смята, че излизат змиите: Св. 40 (9 март), Благовец (25 март), Еремия (1 май).

Всеки дом също има своя змия, наречена *стопанка*, *ижница*, *домошарка*, *къщница*, *пазачка*, *глухирка* и *мишкарка* (понеже гони мишките). Тази представа някога е била разпространена в цяла България, но към средата на ХХ в. почти изчезнала от Северна и Източна България. Вярва се, че тази змия понякога не се явява, не се показва. Ако се яви, това е белег предзнаменование, че нещо лошо ще се случи. Върху нея лежи забрана да се убива, ако се убие, някой от къщата непременно ще умре. Вярва се, че змията пази дома от нещастия, „тя върти късмета на къщата”. Тя не хапе. Стои от дясната страна на огнището или в главните основи на къщата. От обредните трапези на Коледа, Ивановден и др. се оставя и за змията стопан. А въобще, за да спечелят благоразположението ѝ, остават мляко [Георгиева, И. 1993, с. 113–120]. В края на ХІХ в. и началото на ХХ в. тя е по-скоро декоративен елемент с естетическа функция. Нейната семантична натовареност би могла да се изясни с оглед на ролята ѝ в народните вярвания и мироглед. Много често нейното изображение има апотропейна функция. Като смъртоносно животно тя се съпоставя с една от най-страшните сили на природата. В античността се срещат гривни със змийски глави, широко разпространени в Кавказ и на Балканския полуостров, откъдето се разпространяват и в Крим. В средновековните некрополн (VIII–XIV в.) се срещат гривни със змийски глави, които трябва да се разглеждат като тракийско антично наследство. Те изчезват след XIV в., вероятно под влияние на господството на християнския мироглед, когато змията се утвърждава като отрицателен персонаж. Змията като орнамент не изчезва напълно от народното изкуство.

Змията и змеят са подчертано хтонични животни, а змеевидността винаги указва на близост до земята и на използване на силите ѝ. Затова заема подобащо място в магиите за плодородие на много народи. Плодоносната функция на змията се разпростира и върху човешката плодовитост. Представата за безсмъртието и дълговечността на змията е типологично явление. Според някои изследователи това вярване възниква още в началните етапи от развитието на човешката история, когато, не познавайки закона за размножаването, хората не са могли да си обяснят раждането на такива животни като змия и скарабей

и са смятали, че се самозараждат и живеят вечно. Възгледът, че тя носи здраве и знае лечебните треви, я превръща в главен атрибут на лечебните божества, като Асклепий, Аполон, Хигия и др. и взема важно място в лечебната магия. В представите за змията като дарителка на здраве без съмнение има някаква рационална основа. Лечебните свойства на змийската отрова са били познати още в дълбока древност и умело използвани. Но тази рационална представа се преплита с редица възгледи, които отразяват определени мирогледни и социални явления. Змията като животно, което се „ражда“ от земята, носи в себе си плодородна магическа сила, както никое друго животно. Долният свят е място, което е свързано със света на прадедите, от чието благоразположение зависи здравето и благоденствието на живите им потомци. В средновековието змията се среща често и върху заглавки на книги, където вероятно освен апотропейна роля тя символизира и мъдростта. Върху някои паметници е отразена представата за змията като същество с космическа функция. Като символ на безсмъртието и задгробния свят змията се среща и върху надгробни паметници. В края на XIX в. обаче разгледаните изображения са изгубили своята основна семантична и функционална натовареност и са само декоративен орнамент. Това се отнася и за металните накити и украшения, на които е изобразена.

В християнската религия змията е символ на злото, образ на сатаната, причинила първородния грях, или пък е символ на езичеството и ересите. Вероятно под влияние на християнството се срещат и вярвания, че змията трябва да се убива, че господ ще прости 40 греха на всеки, който я убие, или поне, като срещне змия, трябва да се хвърли камък. Представите за змията са типологично явление, присъщо на много народи. Змията (и тъждественият ѝ змей) са основообразуващи персонажи в космическия модел и се проектират върху всички негови съставни части. Елементи от тази концепция, макар и в твърде модифициран вид, се запазват почти до края на XIX в. Според тях змията изпъква като универсален класификатор, защото свързва трите елемента: смърт – плодородие – живот. Следи от тотемизма се откриват в забраната да се убива змия, в представата за змията – покровител и стопанин, за змията – душа на покоен прародител, за змията – дарителка на необикновени знания и плодovitост. Според българските народни представи, запазени до края на XIX в., змията изпъква с два противоположни един на друг аспекта, с положителен и отрицателен знак: тя е зла сила, опасна за живота на човека и, от друга страна, е добра сила, която носи плодородие, здраве, живот, успех. Названието на змията „*божьо пиленце*“ говори за митологично отъждествяване на змията и птицата, два несъвместими образа. То вероятно представлява етап в трансформацията на вярванията за змията и е в основата на възникването на митичния образ – змей.

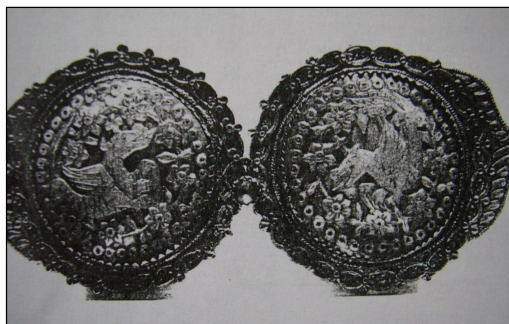
Но какъвто и да е смисълът, вложен в тълкуванията на този символ, българските златари откриват богатите му декоративни възможности и с помощта на висок професионализъм и фантазия украсяват най-разпространените женски метални накити – пафтите. Разгледаните изображения помагат по-добре

да се осмисли предназначението и сложната семантична натовареност на изображенията на змия и змей върху пафтите от Северна България. Те се различават по вид и начин на изработка, но всички са свързани с религиозните и фолклорните вярвания на местното население. Някои от тях постепенно загубват това значение, но продължават да се носят като украшение.

ИЛЮСТРАЦИИ

№ 1. Пафта с изображение на стилизиран Змей (Ламя), [Duicu, I. 2012, с. 159]

№ 2. Пафта с изображение на стилизиран Змей (Ламя) от колекцията на Църковен музей, София, [Ангелов, В. 2001, с. 33]

№ 3. Пафта с изображение на стилизиран Змей (Ламя), (Лична колекция на Павлин Чаушев)

№ 4. Надпис върху пафта с изображение на стилизиран Змей (Ламя), (Лична колекция на Павлин Чаушев)

№ 5. Сребърен обков от XIXв.
(Лична колекция на Павлин Чаушев)

№ 6. Снимка на иконостасни
двери на черквата св. Йоан
Предтеча, Габрово,
[Ангелов, В. 2001, с. 31]

№ 7. Сребърна пафта с изображение
на стилизирана змия, змей,
[Duicu, I. 2012, с. 157]

№ 8. № 7. Бронзова пафта
с изображение на
стилизирана змия, змей,
(Лична колекция на Павлин Чаушев)

БИБЛИОГРАФИЯ

Ангелов, В. 1981 – Валентин Ангелов. Сравнителен анализ на някои мотиви от възрожденската резба. – Проблеми на изкуството, 1981, кн. 2, 26–32. [Valentin Angelov. Sravnitelnen analiz na nyakoi motivi ot vazrozhdenskata rezba. – Problemi na izkustvoto, 1981, kn. 2, 26–32.]

Ангелов, В. 2001 – Валентин Ангелов. Символика на ламята в българската църковна дърворезба. – Проблеми на изкуството, 2001 кн. 1, 31–35. [Valentin Angelov. Simvolika na lamyata v balgarskata tsarkovna darvorezba. – Problemi na izkustvoto, 2001 kn. 1, 31–35.]

Беновска-Събкова, М. 1992 – Милена Беновска Събкова. Змеят в българския фолклор. София, 1992. [Milena Benovska-Sabkova. Zmeyat v balgarskia folklor. Sofia, 1992.]

Генова, Е. 2004 – Елена Генова. Църковни приложни изкуства от XV–XIX век в България. София, 2004. [Elena Genova. Tsarkovni prilozhni izkustva ot XV–XIX vek v Bulgaria. Sofia, 2004.]

Георгиева С., Бучински Д., 1959 – Соня Георгиева, Димитър Бучински. Старото златарство във Враца, София, 1959. [Sonia Georgieva, Dimitur Buchinski. Staroto zlatarstvo vav Vratsa, Sofia, 1959.]

Георгиева, И. 1993 – Иваничка Георгиева. Българска народна митология. II изд. София, 1993. [Ivanichka Georgieva. Balgarska narodna mitologia. II izd. Sofia, 1993.]

Друмев, Д. 1976 – Димитър Друмев. Златарско изкуство. София, 1976. [Dimitur Drumev. Zlatarsko izkustvo. Sofia, 1976.]

Костадинова, В. 2003 – Вяра Костадинова. Златарската композиция „Птици пият вода от съд” върху възрожденски пафти. – Българска етнология, 2003, кн. 4, 15–34. [Vjara Kostadinova. Zlatarskata kompozitsia “Ptitsi piyat voda ot sad”varhu vazrozhdenski pafti. – Balgarska etnologia, 2003, kn. 4, 15–34]

Мавродинов, Н. 1957 – Никола Мавродинов. Изкуството на Българското възраждане. София, 1957. [Nikola Mavrodinov. Izkustvoto na Balgarskoto vazrazhdane. Sofia, 1957]

Петева, Е. 1926 – Евдокия Петева. Български народни накити. – ИНЕМ, 1926, год. 6, кн. 1–4, София, 59–80. [Evdokia Peteva. Balgarski narodni nakiti. – INEM, 1926, god. 6, kn. 1–4, Sofia, p. 59–80]

Петева, Е. 1927 – Петева, Е. Български народни накити. – ИНЕМ, 1927, год. 7, кн. 1–4, София, 69–107. [Evdokia Peteva. Balgarski narodni nakiti. – INEM, 1927, god. 7, kn. 1–4, Sofia, p. 69–107]

Радојковић, Б. 1977 – Бојана Радојковић. Српско златарство XVI и XVII в. Нови Сад, 1977. [Bojana Radojkovich. Srpsko zlatarstvo XVI i XVII v. Novi Sad, 1977.]

Цветкова, Н. 1991 – Надежда Цветкова. Изображения на змия върху пафти в Националния музей „Рилски манастир”. – Българска етнография, 1991, год II, кн. 4, 68–72. [Nadejda Tsvetkova. Izobrazhenia na zmia varhu pafti v Natsionalnia muzey “Rilski manastir”. – Balgarska etnografia, 1991, god II, kn. 4, 68–72]

Шулекова, Ю. 1993 – Юлиана Шулекова. Пафти от Габровския край. – Българска етнография, 1993, год. IV, кн.2, 89–103. [Yuliana Shulekova. Pafti ot Gabrovskia kraj. – Balgarska etnografia, 1993, god. IV, kn.2, 89–103.]

Duicu, I. 2012 – Ioana Duicu. Paftaua podoaba definitorie a portului balcanic, Craiova, 2012.